

Het strafkamp voor Nederlanders in Wilhelmshaven

dagboek en herinneringen
januari - mei 1945

bewerkt en ingeleid
door
Oebele Vries

tweede, gewijzigde druk

UITGEVERIJ SERVO, ASSEN

DAGBOEK VAN GEERT BIJ DE LEIJ

In de nacht van 10-11 Januari 1945 ben ik door Duitse soldaten opgepikt. Ze hebben me uit de schuilkelder gehaald en naar St. Anna-Parochie gebracht. Donderdag heb ik bezoek gehad van mijn moeder en Piet. Het spijt me nu zo dat ik vaak zo onhebbelijk tegenover m'n ouders was. Toen m'n moeder wegging voelde ik me zo ellendig. Vrijdagmorgen dus 12-1-45 is Maartje op bezoek geweest.¹ (...) Ze heeft een worst en een paar appels voor me meegebracht en hiervan heb ik later veel plezier gehad. Wanneer ik niet terug mag keren in Friesland dan hoop ik dat m'n moeder en vader dit boekje in handen zullen krijgen. Ik ben er zo blij om dat ik thuis was die avond. Anders hadden ze misschien vader, Lip en Piet meegenomen.² (...) Maar om m'n dagboek te vervolgen, op vrijdagmiddag 12-1-45 werden we met een van Gent en Loos wagen naar de gevangenis in Leeuwarden gebracht. Eerst kwam ik in een volle zaal. Anders lagen hier 4 gevangenen en nu waren er 26. Ik werd benauwd en de cipier bracht me naar een aparte cel, genummerd 15. Hier werd ik ingebracht. En de lamp ging uit en ik bleef alleen achter de tralies in het donker. Ik heb daar zo een poos op een krib gelegen. Toen sloeg ik op de deur en de cipier heeft me afgesnauwd. Maar hij zag dat ik asthma had en toen werd hij soepeler. Ik mocht de koffer met de asthmapomp bij me houden. Later op de avond werd er nog een patient bij me op de cel gebracht, Siebren Quarré uit Berlikum. Deze had een erge aanval van benauwdheid, ook al doordat hij het in de smoorvolle zaal waar zwaar gerookt werd niet uit kon houden.

Zaterdagmorgen 13-1 heb ik een brief geschreven, maar ik kon deze niet wegsnukkelen. De gevangenisdokter beloofde me drank, maar deze heb ik nooit gekregen. Het is bijna niet uit te houden in een cel. Vooral 's zondags was ik onwennig. We hebben toen ook maar één keer gelucht. 's Maandags heb ik gevraagd een brief te mogen schrijven aan Herrn Grundman.³

1. Maartje is de verloofde van de schrijver.

2. Lip en Piet zijn broers van de schrijver.

3. SS-Oberscharführer Friedrich Grundmann (SD Leeuwarden).

Mijn naam werd genoteerd, maar ik heb nooit briefpapier gekregen. Dit moet namelijk gebeuren op gevangenispapier.

Dinsdagmorgen 16-1 beloofde de dokter me dat hij me een bewijs zou geven dat ik asthma had en ongeschikt was voor zwaar werk. Dinsdagmiddag echter zei de cipier dat ik me klaar moest houden voor transport. Dus precies één jaar na onze verloving op transport. Vlak voor het vertrek kreeg ik nog een brief van Maartje, welke ik elke dag overlees, zodat ik hem al bijna van buiten ken. Ik weet dat wij elkaar trouw zullen blijven en dat is me een grote troost. We zijn door de landwacht naar het station gedreven. Jouke stond voor de gevangenis,⁴ maar ik heb niet veel kunnen zeggen vanwege de zware bewaking. Ik heb nog geschreeuwd dat ik goed gezond was en dat hij de groeten moest doen.

Ik wist niet dat we naar Duitsland zouden gaan, maar ik vermoedde het wel. In een veewagen zijn we van Leeuwarden naar Groningen gegaan (vertrokken 7 uur). In Groningen zijn we in een andere veewagen gebracht. Hierna kregen we een half pak stroo en zo hebben we die nacht in Groningen doorgebracht. De grote vraag was toen nog: waarheen? Drenthe of Duitsland? De volgende morgen, woensdag 17-1, zijn we via Nieuwe Schans naar Duitsland getransporteerd. Steeds in dezelfde veewagen. (Dus op de verjaardag van Maartje) De nacht werd weer in de veewagen doorgebracht (zonder eten en drinken).

's Donderdagmorgens 18-1 zijn we in Wilhelmshaven aangekomen en naar een gevangenkamp overgebracht. Het was glad op de weg en ik ben een keer lelijk gevallen. Wat ik onderweg van het station naar het gevangenkamp zag, dat waren in hoofdzaak kapotte huizen. Alles ligt hier bijna plat. In het begin was ik erg pessimistisch en ik heb vast gedacht dat ik in Duitsland dood zou gaan. Later is dit wat beter geworden en ik hoop nu m'n ouders, broers, verloofde en kennissen terug te zien. Wat zal ik dan dankbaar wezen. Ik verlang zo naar alles.

We moeten hier 's morgens half zes opstaan. Om kwart voor zes staan we in de rij voor brood. We krijgen 400 gram

4. Jouke is een broer van de schrijver.

per dag en een klein stukje boter. Zeven uur moeten we aantreden. We worden geteld en gaan onder bewaking van soldaten naar de marinehaven te werken. Puinruimen, kabelgraven enz. Het vriest hier en het is buitengewoon koud. Een dag duurt dus ontzettend lang en bovendien is het erg vervelend, daar sommige bazen je steeds achteraan jagen. Soms tref je ook goede bazen en soldaten en dan mag je je nu en dan bij het vuur warmen. Maar omdat je geen kost krijgt zoals thuis ('s avonds krijgen we koolsoep, d.i. water met gesneden kool) heb je steeds zo'n loom gevoel over je. Wat verlang ik naar een maaltijd thuis. Ik zou al m'n geld ervoor geven.

Ik heb nu de voornaamste dingen verteld en zal voortaan volstaan met elke dag ev. bijzonderheden te noteren.

Dinsdag 30-1-1945

Veel bijzonders is er niet. Ik heb veel gezien in de marinehaven, grote schepen, kranen enz. Zondag moesten we werken tot 1 uur. Het was snerpnd koud en we hadden geen vuur. Wat een verschil bij thuis, als je zondags in niets doen kon verslijten en 's middags heerlijk kon eten. Nu moest ik 's middags sokstoppen en scheren en mezelf wassen. Ik heb me maar niet verschoond. Je hebt toch geen gelegenheid je vuile wasgoed te wassen. Ik ben zondagmiddag voor het verhoor geweest. De zaak zou onderzocht worden, maar ik heb totaal geen hoop, want er wordt hier veel beloofd en niets gedaan. M'n bovenbroek is op het achterwerk doorgesleten. Ik weet niet hoe dit moet. Alle dagen heb ik bijna kapotte sokken, maar ik kan al bijna niet meer stopgaren te leen krijgen, zodat ik misschien een paar sokken zal moeten afrafelen. Maandagavond 28-1 hadden we voor het eerst luchtalarm. We zijn in de schuilkelder van ons kamp geweest, maar dit is een ding van niets. Als er een treffer op komt, zijn we verloren. De bunkers op de marinehaven zijn heel goed en je zit daar betrekkelijk veilig. Ik heb vanavond Maartje haar brief weer overgelezen. Ik ben erg blij dat ik haar in St. Anna-Parochie nog gesproken heb. Ik verlang toch zo naar haar en ook naar moeder, Piet, vader en al de anderen. Het is jammer dat ik juist opgepakt moest worden toen ik weer wat zou gaan verdienen. Enfin na de oorlog moe-

ten we toch allemaal van voren af aan. Ik hoop toch zo dat het einde van deze oorlog gauw mag komen en dat ik dan terug mag keren naar alles wat me lief is. Omtrent de oorlog hoor je hier niets. Soms dringen geruchten door, maar deze zijn altijd erg overdreven. Ze hebben een jongen die kuch stal van kameraden geweldig afgeranseld. Hij moest een half uur op zijn knieën hippen en als hij niet meer kon kreeg hij een trap. Het stelen zal nu met hem wel afgelopen zijn.

Zondag 4-2-45

Ik lig op m'n krib te schrijven. Er is deze week wel veel gebeurd, maar ik kan er niet veel over vertellen, daar ik bijna geen tijd heb. Vanmorgen was ik zogenaamd "vrij". Dat wil zeggen: evengoed half zes uit bed en zeven uur aantreden. Half acht moeten we ons weer melden voor werk als terrein opknappen, ramen lappen enz. Dit duurt tot 12 uur. Dan moet je 's middags scheren, sokstoppen, wassen enz. Met m'n sokken is het treurig gesteld. Piet Terpstra is ziek geworden.⁵ Longontsteking zegt de dokter. Ik heb nu veel extra werk, want ik moet voor hem broodsnijden, spuwbak legen. Vanmiddag zouden dokter en ik hem verschonen. Hij zou een hemd van mij aan hebben. Het is te hopen dat er spoedig verandering komt. Gisteravond was er groot alarm. In onze zogenaamde schuilkamer stond een 40 cm water, maar we moesten er in. Een half uur lang heb ik zo tot m'n enkels in het water gestaan. Toen was het alarm gelukkig voorbij en we mochten weer in de donkere barak (het electrisch licht is al 2 dagen defect). We moesten de kleren op bed aanhouden, omdat er iets verwacht wordt. De ene helft van de mensen zullen dan in een bunker en de andere helft naar het open veld gebracht worden. Met het weer van het ogenblik (het is gaan dooien en het regent steeds) moet dat zeer onaangenaam zijn. Ik heb geloof ik nog niet vermeld dat er nu ruim 500 mensen zijn. Je staat nu als het treft een uur in de regen als je eten moet halen. Vooral op zondag, dus vandaag, ben ik onwennig. Als ik er aan denk dat ze bij ons thuis lekker bij de koffietafel zitten en vanmiddag beste aardappels met

5. Piet Terpstra is een dorpsgenoot van de schrijver.

vlees krijgen, dan voel ik hoe ondankbaar ik altijd ben geweest. Zal ik nog eens thuishkomen? Ik weet het niet, maar ik geloof dat ik op den duur onmogelijk vol zal kunnen houden. Gisteren is er al iemand overleden. Het eerste slachtoffer. Er zullen ongetwijfeld meer volgen. Je wordt hard hier. Alleen als ik nu aan huis denk, aan moeder, vader, Piet en de anderen en natuurlijk ook aan Maartje en haar moeder, zuster en oom, bekruipt me een gevoel van wanhoop. Dan zou ik zo graag nog eens bij hen zijn. (...) Nu houd ik weer op met schrijven. Veel zou ik kunnen vertellen, maar ik wil het niet. Ik word er zo beroerd van. Dokter zei vanmorgen dat Piet niet achteruit gaat. Vanmiddag moet ik hem wassen en scheren. En ook z'n vuile onderkleden uitwassen. Het is niet een aangenaam werk, ook al omdat je het zelf zo druk hebt, maar het kan niet anders. Voor een dorpeling doe je veel en later zal ik hem misschien nodig hebben als ik zelf ziek word. Er valt nu weer natte sneeuw en het is erg koud. Ik heb gelukkig helemaal geen asthma en daar ben ik dankbaar voor. (...) Nu houd ik werkelijk op en hopenlijk zal deze zondag gauw voorbij zijn, want het is een kwelling. Als er maar geen alarm komt. Wanneer er werkelijk bommen op Wilhelmshaven mochten vallen na 's avonds vijf uur, dan is het afgelopen met me, want 's nachts is het hopeloos. Overdag op de marinewerf kom je in een goede bunker en dan zit je betrekkelijk veilig. Ik heb altijd gedacht dat hier schuilkelders zouden zijn. Dit is niet zo. Je komt in een betonnen gebouw, zulk zwaar gewapend beton dat alleen een hele zware voltreffer gevaarlijk is.

Dinsdag 6-2-45

Vanmorgen plotseling aangetreden.⁶ Op transport heette het. Alle koffers pakken en weg. Het was echter een smoesje. De koffers werden gecontroleerd. Veel werd afgenomen. Kleren, rookartikelen, ringen, geld, portefeuille enz. Ik mocht m'n ring houden.⁷ We hebben de hele morgen in de rij gestaan. Ik heb

6. Deze episode vond niet plaats op 6, maar op 5 februari (blijkens dossier Schwarzer Weg (brief van 16-2-1945) en volgens mededeling van J. Bakker).

7. In werkelijkheid had de schrijver de ring verborgen in een knoop van zijn zakdoek. Omdat zijn dagboek ontdekt zou kunnen worden, verzwijgt hij de werkelijke gang van zaken.

tot vijf uur 's avonds niets gegeten, want m'n kuch was gestolen. 's Middags na de contrôle bovendien nog zwaar gewerkt. Stenen op een spoorwegwagon sjouwen en dat zonder te hebben gegeten. De baas stond steeds achter me te schreeuwen van: "Los, Bewegung, Arbeiten Mensch" enz. maar ik heb me er niet veel van aangetrokken. Maar toen de baas met een gummislang begon te slaan, moest ik wel ondanks dat ellendige slappe gevoel.

Op Vrijdag 9-2 zijn er een tiental mensen gevlucht. Zaterdag 10-2-45 hebben ze er al weer een paar gepakt en deze zijn op onze kamer geweldig afgerost. Ze zijn zo lang geslagen met een gummislang tot ze niet meer konden staan. Zondag 11-2-45 was een ware ongeluksdag. 's Morgens werken tot 1 uur. Om twee uur aantreden voor koolsoep. Ik had m'n soep nog niet half op, toen we door gewapende soldaten de barak werden uitgedreven. We hebben ondanks regen en wind aangetreden gestaan van half drie tot half zeven in een halve storm en hevige regenbuien. Alle namen werden opgelezen. Het is niet te beschrijven wat dat is vier uur zo te staan. Dit was om de namen van de vluchtelingen te weten te komen en bovendien een straf voor ons omdat we het vluchten hadden moeten voorkomen. Op Dinsdagavond 13-2 komen plotseling soldaten onze barak instormen. "Handen omhoog" werd gecommandeerd. Zo hebben we een half uur gestaan. Toen werden we gefouilleerd. Er was n.l. gebleken dat veel mensen horloges, geld, enz. verstopt hadden. Zonder jas aan werden we vanuit de warme barak in de buitenlucht (het was erg koud) gedreven. Alle koffers werden onderzocht en wij moesten buiten wachten. Het heeft geduurd van half acht tot 's nachts half één. Toen mochten we op bed gaan. De andere Woensdagmorgen natuurlijk evengoed om vijf uur opstaan.

Het is nu Zondag 25-2-45. Er is veel gebeurd. Renze Dijkstra en Keimpe de Groot zijn hier gekomen en die konden me vertellen dat alles thuis nog in orde was.⁸(...) Het is hier nu lucht-

8. Renze Dijkstra en Keimpe de Groot zijn dorpsgenoten van de schrijver. Zij zullen deel hebben uitgemaakt van het transport dat in de nacht van 17 op 18 februari in Wilhelmshaven is aangekomen.

alarm. In de schuilkelder mogen we niet meer. Er zijn nu al 800 man en die kunnen er toch lang niet in. Bommen zijn hier nog niet gevallen sinds ik hier ben. Wel heeft de afweer geschoten en dan gebeurt er wat. Vanmiddag moesten we weer aantreden in de regen. Enige mensen werden uitgepikt, meest vaklui. Deze komen op een vaste plaats te werken en binnen; in een fabriek dus of werkplaats. Van de zeven man die uit Leeuwarden als vrienden vertrokken zijn nu al drie ziek. Eén is er vanmiddag in elkaar gezakt. De ander heeft zware diarree (disenterie) en Piet Terpstra ligt ook weer ziek op bed. Allemaal door de slechte voeding. De mensen hebben hier zo'n honger dat ze verrotte aardappels, koolstronken enz. van de mestvaalt zoeken en gaar koken en opeten. Daardoor zijn er ook veel ziek geworden, geloof ik. Ik heb vijf slagen met de gummislang gehad omdat ik een rauwe wortel had gegeten. Dat voelt niet aangenaam. Ik wist wel dat rauw voedsel niet goed is voor de maag, maar als je honger hebt, doe je wat. Gelukkig ben ik nog steeds gezond. Wel voel ik me vaak slap en lusteloos. Van asthma heb ik helemaal geen last. Vorige week zijn onze koffers nog eens doorzocht. Een stukje boter dat ik had aangeruild is me ontnomen. Of het is gestolen, dat weet ik niet. Bovendien hebben ze me een paar sokken ontstolen van de waslijn. Ik was nu geen sokken weer. Volgende week moeten we ontluisd worden. Twee uur onder een warme douche. Ik zie er erg tegenop.⁹ Ondanks vier keer contrôle heb ik steeds dit boekje mogen behouden. Briefpapier enz. is afgenomen. Schrijven kun je echter toch niet en daarom is dat niet erg. Verlovingsringen mogen we nu houden en ik ben zo blij dat ik de mijne nog heb. Ik zou niet graag m'n ring missen. (...) Vanmorgen vertelde een werkmeester dat z'n enige zoon van 20 jaar aan het westfront gevallen was. Hij had net bericht gekregen. Het was aan de man te zien dat het hem een klap gegeven had. "En dat in de laatste maanden van deze oorlog", zei hij. Was dat maar waar. De laatste maanden. Nu ga ik slapen, want het is al bijna negen uur en morgen vijf uur is het al weer aantreden. Ik ga nog even liggen

9. De schrijver was bang dat de gevangenen in werkelijkheid zouden worden vergast.

soezen over Maartje en thuis. Vooralarm. Dus weer de kleren aan. Wanneer kun je hier slapen? Altijd is er iets. Ik ga me aankleden, want als er Duitsers komen, dan worden we op een niet te zachte manier uit bed gehaald. (...)

Maandag 26-2-45

Deze dag in niet erg aangenaam geweest. Ik heb gisternacht slecht geslapen. Vandaag moesten we wagonladen. De wachtsoldaat schreeuwde telkens en ik moest stug doorwerken. Ik had zo'n slap gevoel over me dat ik dacht dat ik flauw zou vallen. Maar dat valt mee. Naar ik hoorde vanmiddag worden de rantsoenen nog belangrijk verminderd. Hoe of het dan moet, weet ik niet. Vanmiddag zei een soldaat tegen me dat al was de oorlog over, dan kwamen we nog niet direct naar huis. Enfin we zullen het beste hopen. Ik hoop toch zo dat de oorlog gauw over is. (...)

Dinsdag 27-2-45

Het is half acht. Het afweergeschut dondert boven Wilhelmshaven. Veel vliegtuigen trekken over. Er vallen bommen. Een schuilkelder is er niet. Even heb ik buiten gestaan. In de verte brandt het. Er hangen nog lichtkogels. Zullen er meer komen? Het is vandaag een heel slechte dag geweest. Ik stond met lekke laarzen onder in een groot gat (kabelgang) ± 3,5 m. diep. Er lagen zware stenen in en ik moest er touw omheen doen en ze hoog heffen met een breekstang. De werkmeester was een verschrikkelijk mens. Hij stond van boven te schreeuwen als ik de stenen niet op kon heffen zodat het touw er onder door kon. Toen ik hem niet begreep, gooide hij me een zware kluit modder op m'n hoofd. Ik had m'n kleren vol drek. Bovendien sloeg hij steeds met een meetstok. Ik stond in de kuil te huilen van machteloze woede. Het luchtalarm is inmiddels afgelopen. Alles is weer rustig. Ik ben dankbaar dat deze dag weer voorbij is en besluit met m'n gedachten bij thuis en alles wat me lief is. Welterusten.

Wo. 28-2-45

De laatste dag van deze maand. Vandaag zijn we "ontluisd".

Het is me meegevallen. Toen ik een half uur onder de warme douche had gestaan, heb ik hem uitgedraaid en de verdere 1 1/2 uur tegen de warme radiator gestaan. 's Middags werd ik met nog 24 man uitgepikt om te werken, maar toen we aangetreden stonden, haalde een Feldweibel me er tussenuit. Ik hoefde niet te werken, zei hij. Later moesten alle jongens en mannen van onze kamer weer aantreden. 's Nachts werken aan een bunker. Cement sjouwen en zo. Ik ging direct naar de dokter om afgekeurd te worden, maar deze zei dat ik gezond was. Er waren echter al 120 man opgescharreld en ik kon thuisblijven. Ik ben daar blij om, want het lachte me niet toe in de nacht te werken, terwijl je overdag ook al in de weer bent geweest. Gisteravond zijn er bommen gevallen niet ver van ons lager. Er zijn ook gewonden. Het is vandaag al 3 keer luchtalarm geweest. Men verwacht een luchtaanval op Wilhelmshaven. Hoe of het dan met ons komt, weet ik niet. Als er 's nachts luchtalarm is, trek ik direct al m'n kleren aan en m'n overjas ook. Wanneer er werkelijk iets gebeurt, zal er een paniek uitbreken. We zitten hier met 800 man als haringen in een ton. Vanavond hebben ze weer een kuchdief gesnapt. Op z'n hoofd is een kale plek gemaakt in de vorm van een D = dief. Bovendien nog 50 slagen met een gummislang. (...) De koolsoep was vanavond erg dun. Ik kon eerst 21 lepels water afscheppen voor het werkelijk wat vast was. Dus kool en wat gesneden worteltjes. Zo iets zou je thuis als groente nog niet willen hebben. (...) Ik ga nu weer slapen. Morgen vijf uur aantreden voor kuch halen en wie weet [wat] er vannacht weer gebeurt. Vooralarm. Dus kleren weer aantrekken. Nooit krijg je hier rust. Alarm. Lampen uit. Welterusten.

Donderdag 1-3-45

Ik heb vandaag een goede dag gehad zowel van eten als van werken.¹⁰ Aangename berichten zijn er niet. Integendeel. Het broodrantsoen is met 1 kg per week verminderd. Dus we moeten met nog minder brood trachten toe te komen en wat 4 liter

10. De schrijver was intussen te werk gesteld in het *Soldatenheim* Gorch-Fockhaus, waar de arbeid niet zwaar was en hij bovendien geregeld eten uit de keuken kreeg.

koolsoep. Nu heb je al een slap gevoel en voortdurend honger. Dit is een begin van komende grote ellende. Ik eindig nu. (...)

Zo. 4-3-1945

Vanmorgen om vijf uur een half uur in de regen gestaan om het kleine rantsoen kuch. Verder vandaag niet veel bijzonders. Als symptoom van de grote honger die hier heerst het volgende: Vanmiddag na het eten ('s Zondags ± 10 ongeschilde slechte aardappels) werd bekend gemaakt dat er wat overgebleven was. De keuken werd compleet bestormd en er werd zo gedrongen dat ze de uitgifte van de 2 extra aardappels gestaakt moest worden. Ik heb vannacht last gehad van diarree. Daar zieken op last van de Lagerführer heel weinig te eten krijgen, d.w.z. ± de helft van ons, is te begrijpen dat ik er niet aan denk me ziek te melden. Want wie ziek is, die is hier diep ongelukkig. Mijn klompen zijn versleten. Nieuwe krijg je niet en nu heb ik alle dagen natte voeten. Toch hoop ik op een terugkeer bij alles wat me lief is. Wat zou ik dan gelukkig zijn. Vanmiddag zijn Rense Dijkstra, Keimpe de Groot en de andere bekenden uit Stiensers omstreken bij ons op de kamer geweest. We hebben wat gepraat over alles en nog wat. Het is nu alweer luchtalarm. Elk ogenblik komen er vliegers over. Een grote bomaanval heeft hier nog niet plaats gevonden zo lang wij hier zijn. Er wordt wel wat verwacht. (...)

Maandag 5-3-1945

Vandaag een goede dag gehad. Vanavond was er een hevig gevecht tussen twee mannen omdat beiden een aardappel in de kachel hadden (koken is verboden) en de ene beweerde dat de grootste van hem was en de andere net andersom. Geregeld vinden hier grote ruzies plaats en vallen er zelfs klappen omdat er geruild wordt en de ene partij zich bedrogen voelt. Gisteren waren er weer enkelen door een raampje de keuken binnen gedrongen en koolrapen gestolen. Voor straf moesten de daders twee dikke rapen met schil opeten. Het is toch zo te hopen dat deze ellendige oorlog gauw afloopt, want honger hebben is iets wat niet te beschrijven is. En nog zal het waarschijnlijk minder worden. Vanmiddag was er luchtalarm. Het kwam erg laat want

er werd al geschoten door het afweergeschut. In de bunker heb ik gesproken met een Russische journalist die aan het front gevangen genomen was. Ik kreeg een stukje brood van hem, ofschoon hij ook maar weinig krijgt in hun gevangenkamp. De wacht komt waarschuwen dat het negen uur is. Ik ga weer slapen. Welterusten en hopenlijk in gezondheid tot morgen.

Wo. 14-3-45

Ik heb nog niet eerder tijd gehad m'n dagboek te vervolgen, maar ik zit thans in een gevangenkamp te Brockzetel te schrijven, terwijl ik op het stroo lig. Vrijdag 9-3-45 werd ik uit m'n vaste werkploeg gehaald en moest met nog 350 man naar Heidemühle te werken. Loopgraven maken. 's Morgens zeven uur gingen we met een extra trein vertrekken. Het leek eerst allemaal prachtig. Buitengewoon mooi zonnig weer, leeuweriken stegen jubelend omhoog en soms meende je een ogenblik in Friesland te zijn. 's Middags kregen we nog wat soep op het werk en toen voelden we ons allemaal zo tevreden als een hongerig mens wezen kan. 's Avonds werd de stemming aanmerkelijk slechter doordat de trein mede wegens luchtalarm pas om kwart over negen in Wilhelmshaven aankwam. We moesten toen nog aantreden voor het eten. Za. 10-3-45 is een slechte dag geweest. 's Morgens weer aantreden voor Heidemühle. Het waaide en nu en dan stortregen. 's Middags geen soep, alleen wat zwarte surrogaat-koffie. Ik was nog gelukkig doordat ik aan een bosrand kwam te werken, waar het betrekkelijk luw was. 's Avonds negen uur weer thuis. Moe en zo beroerd loom dat ik met kleren en al op m'n krib ben gekropen. Ik hoorde nog dat er gelegenheid was gegeven zich vrijwillig te melden voor een ander lager, maar aangezien mooie beloften hier al te veel zijn gegeven en te weinig vervuld heb ik er geen aandacht aan geschonken.

Zo. 11-3-45

's Morgens aantreden. Er werd medegedeeld dat wij met 400 man op transport zouden gaan. Ondertussen werden er nieuwe gevangenen binnen gebracht, waaronder ik dominee Bender en Jaap Hamstra heb herkend.¹¹ Met hen spreken kon ik echter

11. Ds. Bender en Jaap Hamstra zijn dorpsgenoten van de schrijver.

niet, daarvoor was de bewaking te streng. Wel schreeuwde Jaap nog "Thús goed en mei Maartsje ek". Hier ben ik erg blij om. Van Rense Dijkstra en andere Stiensers n.l. Keimpe de Groot, de Jong heb ik afscheid genomen. Deze laatsten bleven in het kamp. Het speet me erg dat ik bij hen weg ging, want je hangt veel aan elkaar in de vreemde. Vooral hing ik aan Rense. 's Middags vier uur op transport en 's avonds om een uur of zeven (acht) kwamen we aan in Wittmund. (We hebben gereisd in een personenwagen!). In Wittmund werden we ondanks koude avondlucht op open wagens (auto's) naar ons kamp gebracht te Brockzetel. Gelukkig had ik m'n deken over de arm en die heb ik omgeslagen. Het was een grote rommel in het kamp. Geen licht en warmte. We werden met 26 man in een ± 10 persoons kamertje geduwd en konden in het vochtige stroo gaan slapen. Dit ging niet erg goed.

Ma. 12-3-45 moesten we aantreden voor het werk. Brood hadden we niet gehad en ofschoon de omgeving hier buitengewoon mooi is (bos en hei), had ik totaal geen oog daarvoor want ik viel haast om van honger. Tot onze grote blijdschap kregen we toen een stuk roggebrood. Groot was de dankbaarheid. 's Avonds kregen we gortsoep, zoiets hebben we in Wilhelmshaven niet gehad en de tevredenheid was weer groot. Ik heb niet erg goed geslapen, want ik had veel last van luizen en jeuk en bovendien lag er zo weinig stroo dat ik me stuk heb gelegen op de harde balken (planken).

Di. 13-3-45

Weinig belangrijks. Buitengewoon goed werk gehad. Aan de rand van een bos, met prachtig weer, een weinig gewerkt. Leeuweriken stegen omhoog, vinken sloegen en overal was te zien dat de lente in aantocht was. Wat is dan zo'n omgeving prachtig. Onwillekeurig denk je dan aan je vacantiетijd. Ik dacht aan Heerlen en Valkenburg, waar Maartje en ik twee zulke prachtige vacaties hebben meegemaakt. En dan bekruipt je weer dat machtige verlangen naar alles wat je lief is. Maartje, moeder, vader, Piet en anderen, ik hoop toch zo dat ik spoedig weer bij jullie in Stiens zal zijn. 's Avonds kregen we erwtensoep. Een ongekende weelde. Het eten lijkt hier beter te worden als in Wilhelmshaven.

Woensdag 14-3-45

Ondanks dat ik een zware werkdag heb gehad, ben ik tevreden omdat het eten vanavond prima was. Aardappelen en gortsoep doorelkaar. Vanmorgen eerst een uur gelopen en toen nog een uur gereden op een kipkarretjetrein door de bossen en heide naar een vliegveld te Ardorf. Voor het eerst van m'n leven zag ik een schaapherder met z'n kudde en hond en onwillekeurig neuriede ik het lied: "Op de grote stille heide, dwaalt de herder eenzaam rond". Midden op de heide liepen er echter een paar lorries uit de rails en er is nog iemand gewond geraakt. Dan merk je echter pas dat je onverschillig bent geworden onder gummislagen enz. van het kamp te Wilhelmshaven. Want ondanks het feit dat de vorige dag er ook al enige gewond waren geraakt doordat er lorries uitliepen, kropen de mensen zonder praten weer op de kipkarren. Het eten was vandaag weer goed, maar ook het werk was zwaar.

Do. 15-3-45

Vandaag een zware dag gehad wat werken betreft. Er is ons medegedeeld dat we zaterdag waarschijnlijk helemaal geen brood zullen ontvangen. Het warm eten was ook al weniger. Dat wordt dan zaterdag voorgoed hongerlijden, want het is me godsonmogelijk om de 350 gram brood die we nu krijgen over twee dagen te verdelen. De dagen zijn ook zo lang. 's Morgens half zeven vertrekken en 's avonds zeven uur thuis. Je moet 2 uur lopen en 2 uren op kipkarretjes rijden door bos en hei. In Wilhelmshaven kreeg ik de laatste weken geregeld op m'n werk wat extra eten uit de keuken.¹² Maar dat is hier onmogelijk, omdat je op een vliegveld waar alleen Russische krijsgesvangenen, Polen, Hollanders enz. werken, die zelf ook klein rantsoen krijgen, niet iets kunt opdoen. Ik zit onder de luizen en heb me in geen vier dagen kunnen wassen, aangezien hier spertijd van licht is tussen 7 en 9 uur en er in die tijd ook geen water is. Mijn beide bovenbroeken zijn zo kapot dat ik ze beide moet aantrekken, omdat anders mijn onderbroek te zien is. 's Nachts word ik vaak wakker, doordat ik geweldig last heb van

12. Dit gebeurde in het Gorch-Fockhaus.

jeuk door luizen. Enfin moed houden maar. Ik ga nu slapen en wens vader, moeder, Maartje, Piet, grootmoeder e.a. welterusten met de stille hoop jullie gauw weer te zien en dan te kunnen slapen op dat warme bed inplaats van met alle kleren aan op wat stroo.

Ma. 19-3-45

Ik ben vandaag erg moedeloos. En dat is niet zonder reden. Vr. 16-3 was het slecht weer en we hebben die hele dag in de regen gewerkt. 's Avonds in het lager eten halen en dan is het donker tot negen uur (spertijd 7-9). Je natte kleren kun je niet drogen, dus die heb ik de volgende morgen zo maar weer aangetrokken. Met m'n kleren vooral bovenbroeken is het hopeloos. Ze zijn zo versleten en kapot dat ik m'n twee oude broeken over elkaar moet aantrekken en dan zie je nog m'n onderbroek.

Za. 17-3-45 kregen we geen brood. Het heet nu dat we in het begin te veel gekregen hebben en dat moet ingehaald worden. Dus van 's morgens half zes tot 's avonds zeven op de been geweest zonder één hapje eten. 's Avonds kregen we een liter dunne soep. Als je loopt, heb je net een gevoel als ben je dronken, zo slap ben je. De behandeling is hier wel soepelder als in Wilhelmshaven. Niet meer uren aangetreden staan, klappen met de gummislang enz. Beroerd is evenwel dat hier geen drinkwater is. Het water is besmet, zei de dokter. En dat je van 7-9 geen licht hebt. Ik heb nog veel last van luizen. Er gaan praatjes dat we spoedig weer ontluisd zullen worden in Wittmund.

Zo. 18-3-45

Het is mis met me. Zwaar in de diarrhee. Mijn hemd is bevuild. Ik ben 's morgens toch naar het werk gegaan, want diarrhee patienten komen in een aparte barak en krijgen dan 5 (vijf) dagen *niets* te eten. Het klinkt ongelofelijk, maar het is waar. Na die vijf dagen krijgen ze \pm 1 liter pap (stel je niet voor dat het dikke melkpap is) en wat aardappelpuree. Op het werk moest ik steeds weer uittreden. De werkmeester zei dat hij me zo niet meer wilde hebben. Ik heb al m'n eten vandaag verruild, omdat ik toch niet in kan houden. M'n maag is helemaal overstuur. Ik voel me ellendig zwak en beroerd. Als je ziek

bent denk je dubbel veel aan Stiens en alles wat je lief was. En dan begrijp je pas de woorden van mr. P.J. Troelstra: Troch see en skaet en lân, Fier oan 't Westerstroan, Tink ik mei sucht en triennen, Oan dy myn heitelân.

Ma. 19-3-45

Vannacht heb ik er herhaaldelijk uit gemoeten, ofschoon ik toch niets gegeten heb. Vanmorgen was het weer erg mis en toen ben ik ten einde raad dan toch naar de dokter gegaan. Het enige wat hij zei was "Of aantreden voor je werk, of je gaat naar de diarrhee zaal. Je krijgt dan in vijf dagen geen eten. Alleen koffie en wat zout water. Ik ben toen niet aangetreden, maar ik heb zopas tegen de dokter gezegd dat ik morgen weer ga werken. Zonder eten zo lang kan niet. Het broodrantsoen is alweer verminderd. Het is nu 325 gram per dag. Er zijn vanmorgen al zes mensen binnengebracht die voor het werk waren uitgerukt, maar die waren omgevallen (flauwgevallen). Zonet hoor ik dat Wilhelmshaven is gebombardeerd. De barak waar wij in lagen moet ook getroffen zijn. Ik hoop dat het niet waar is. Dominee Bender, Jaap Hamstra en Dijkstra en de andere Stiensers zullen benauwde ogenblikken hebben doorgemaakt. Er zijn weer mensen gevlucht, maar ze zijn ook bijna allemaal weer gevangen. Het risico is wel erg groot. Maar in je wanhoop doe je wel eens wat. Nu lig ik hier op het vuile stroo vol luizen te schrijven. Mijn onderkieren helemaal bevuild en m'n bovenbroeken kapot. Steeds wordt het eten slechter. Is het een wonder dat velen totaal onverschillig worden? Ik voel me ellendig slap en ziek en toch moet ik werken om dat kleine beetje eten te houden waar je niet op leven kunt. Zal ik kunnen werken morgen? Ik weet het niet. Hoe lang moet deze ellende nog duren? Ze roepen steeds "Het gaat goed", maar je hoort hier niets en de oorlog gaat door. Ik begin nu werkelijk te wanhopen. Ik besluit met een smartelijk Tot weerzien.

Di. 20-3-45

Vanmorgen geen brood gehad, omdat er niet was. Waarom onbekend. Dus van Zaterdag af hebben we nu tot en met Dinsdag 400 gram brood gekregen. In plaats van brood kregen we vanmorgen 6 uur een kleine liter waterdunne "Koninginnesoep".

Daarop moeten de mensen teren tot 's avonds zeven. Dan krijgen we weer één liter soep die dikker is. Vanavond koolsoep. Ik ben onderweg naar het werk flauwgevallen en de barak binnengebracht. Dokter zei: "Morgen maar eens weer zien". Bombardement van Wilhelmshaven blijkt een gerucht te zijn geweest. Ik heb steeds maagpijn, maar de stoelgang is regelmatig. Weinig hoopvol.

Wo. 21-3-45

De lente is gekomen en hopelijk zal nu ook spoedig de oorlog voorbij zijn. Gisteravond kregen we anderhalf pond brood. Grote vreugde in het kamp. Enige kuchdieven zijn gesnapt en door hun kamerbewoners uit de kamer getrapt. De hele nacht hebben ze aan een boom vastgebonden gezeten. Vanmorgen zijn er veel vliegers overgekomen. Er waren 12 jongens op de krib blijven liggen, maar de dokter heeft er in gezelschap van den Lagerführer 9 uitgestuurd. Ik ben wonder boven wonder blijven liggen, ofschoon ik me beter voel als gisteren. (...)

Vr. 23-3-45

Gisteren ben ik niet tot schrijven toe gekomen. Voor het eerst rukte ik mee uit en het vliegveld waar we werkten is gebombardeed. Veel jongens zijn op een haar na de dood ontsnapt. De bommen vielen vlak bij hun, zo zelfs dat ze onder het puin kwamen. We hebben de hele dag weer moeten werken zonder brood, want er was geen brood gekomen. Bovendien had ik heel erg last van maagpijn en moest herhaaldelijk uittreden. Ik kon bijna niet lopen, maar toen ik even ging zitten kreeg ik van een baas een klap met een gummiknuppel over de rug. Wat is dan een dag lang, ondanks prachtig weer en een prachtige natuur. Je hoop is ook weg. Vandaag heb ik m'n lagerklompen waar ik al bijna niet op kan lopen, verstopt en zonder klompen aangetreden. Daarom ben ik nu in het lager. M'n maagpijn is over en daar ben ik dankbaar voor. Ik heb nog steeds geen honger en zie er slecht uit. Geen haar op m'n hoofd, geen hele bovenbroek en nog veel magerder als in Friesland, waar ik ook niet dik was. Last van asthma heb ik niet. Ik besluit nu, en denk een ogenblik aan Stiens. Tot later.

Za. 24-3-45

Vannacht erge maagpijn gehad en last van diarree. Moest met nog een 70 andere jongens *op sokken uitrukken* (te veel klompelozen). Ik ben zo slap dat ik geen schep met zand kan tillen en de dokter, waar ik me heen liet brengen, zei dat ik vandaag maar thuis moest blijven en vanavond geen eten halen. Vanmorgen is er in de nabijheid gebombardeerd. De ramen trilden.

Zo. 25-3-45

Ik lig nu in de diarree-barak. Er zijn hier buitengewoon veel luizen in het stroo en ik zit er letterlijk onder. Dit wordt mijn tweede dag zonder eten. Vannacht is er iemand overleden. Dat is de tweede in deze week. Het is ook een onhoudbare slechte toestand, die legering hier. De mensen zijn bovendien vanmorgen uitgerukt zonder eten. Ik heb geen goede klompen en geen bovenbroek meer. M'n sokken zijn totaal versleten. Nu op Zondagmorgen denk ik even aan huis en even schieten me de tranen in de ogen. Het verlangen naar huis overweldigt me. Nu dwing ik me aan andere dingen te denken. Het is prachtig weer. Gisteren zijn er bommen gevallen op het vliegveld. Alle Hollandse jongens waren er gelukkig af. Piet Terpstra en nog enkele jongens hebben geprobeerd te vluchten, maar zijn direct dezelfde avond al opgepakt. Ze hadden het ook erg dom ingepikt. Er zijn veel vluchtelingen. De meesten brengen het tot de Eems en worden daar gepakt. Ik hoef het er met m'n weinige kleren niet op te wagen. Ik ben ook nog veel te slap. We gaan echter de zomer tegemoet en ik zal mijn best doen. Ofschoon het heel zwaar wordt. Mocht ik niet weer thuiskomen en dit dagboek komt in jullie handen (hiermee bedoel ik vader, moeder, Maartje, Piet enz.) weet dan dat ik toch nog blij ben dat ik dit voor jullie heb mogen doen. (...) Ze brengen nu aardappelpuree voor de diarreepatienten die 5 dagen niets hebben gehad en nu met 2 dagen weer moeten werken (d.i. droge gestampte aardappels). Ik heb nog nooit zo naar eten gesmacht. Ik ga eindigen. (...)

Ma. 26-3-45

In de ziekenzaal waar ik lig is vanmorgen iemand overleden.

Nog nooit heb ik zoiets gezien, maar het is verschrikkelijk. Dokter kwam de patienten opnemen en toen Dijkema (zo heet de patient) geen antwoord gaf, stompte ik hem aan en zei: "Dijkema, dokter vraagt je iets". Dijkema lag echter met de ogen open luid te snurken. Hij is er uitgesjouwd en overleden zonder dat eigenlijk ook maar iemand zich om hem bekommerde. Dit is nu de 3de hier in Brockzetel. Boven verwachting mocht ik vanmorgen al aan de puree. Het hongerlijden is dus wat voorbij. M'n maag is nog niet normaal, maar het wordt wel wat beter. Er komt volgens zeggen gelegenheid om binnenkort naar huis te schrijven. Ik hoop het van harte. Gistermiddag heb ik de hele middag in de zon gelegen met het blote bovenlijf. Ik heb zoveel luizen dat ik ze al niet meer kan tellen. M'n trui zat vol nieten. Er is op het ogenblik geen water en ik kan dus niets uitwassen. Bovendien heb ik grote dorst. Zoals gisteren, op Zondag met dat prachtige warme weer, dan denk ik aan Stiens. (...)

Di. 27-3-45

Geen bijzonder nieuws. Er gaan geruchten in het kamp dat de Engels-Amerikanen Essen hebben genomen en verder oprukken. Ze praten hier echter altijd te veel. M'n diarrhee was gisterenmiddag weer veel slechter. Het weer is prachtig.

Wo. 28-3-45

Gisteren om half negen een halve liter droge aardappels. 's Avonds om half elf pas weer een halve liter. Anders krijg je niets te eten. Vandaag zijn er geen aardappelen. Het is nu twaalf uur en de hele morgen heb ik nog niets gehad. Het kan best vanavond worden. Het is verschrikkelijk hoe een honger of ik heb. Vannacht is er iemand overleden, 21 jaar oud. Brouwer heette hij. Hij woonde te Friesche Palen. Binnenkort mag ik naar huis schrijven, 100 woorden. De kaarten heb ik al gezien. De "ziekenzaal" waar ik lig is onverwarmd. Je ligt op weinig, kort stroo en het ruikt hier onaangenaam, want slechts diarrhee en disenterie patienten liggen hier. De dokter zei vanmorgen dat er nieuw stroo moest komen en de kachel aangestoken. Stroo is er echter niet en de kachel wil wel roken, maar niet branden. 's

Avonds 7 uur. Nog steeds geen eten. Verschrikkelijke honger.

Do. 29-3-45

Gisteren half negen een halve liter puree. Dat is het menu geweest. Vannacht weer iemand overleden. B. Schotanus heette hij, 21 jaar, Oudemirdum. Verder weinig nieuws.

Vr. 30-3-45

Voor het eerst zijn de mensen er toe overgegaan onder leiding van een schoolmeester uit Akkerwoude een stukje uit de bijbel te lezen en gezamenlijk een paar psalmen te zingen.¹³ Ondanks dat je er niet aan doet, voel je je toch even onder de indruk van zoiets. Morgen ga ik de ziekenzaal verlaten. Ik voel me nog erg slap. Eerst moet ik nu een paar dagen aansterken en dan weer aan het werk. Den Lagerführer heb ik gevraagd om broek en klompen, maar ofschoon hij toegaf dat ik zo niet kon gaan werken, kon hij mij ook niet helpen. Vandaag de kachel aan. Ik heb m'n hemd uit gehad en vond minstens 60 luizen. M'n sokken en trui zaten ook vol. Ik besluit weer. (...)

Paaszondag 1 April 45

Vannacht weer iemand overleden aan disenterie, n.l. Hoogerhuis, 22 jaar oud, afkomstig van Beetgumermolen. Dit zal een verschrikkelijke Paasherinnering zijn voor de ouders. Ik lig nog op de ziekenzaal, maar voel me veel beter. We hebben bij de Lagerführer geprotesteerd, omdat we steeds te weinig aardappels kregen. Het rantsoen is nu 2 liter aardappelpuree (gestampde aard. zonder jus, zonder groente). Vanmorgen heeft de schoolmeester een kleine dienst geleid over de opstanding van Jezus.¹⁴ Ik kan daar niet aan geloven, maar onder het gebed, toen hij bad voor thuiskomst en de thuiszijnden, voelde ik me onder de indruk. Deze Paaszondag, die ik gelegen op een weinig stroo onder de dekens met een filiaalchef uit Assen (Eykens) doorgebracht heb, vergeet ik niet weer. Geve het lot, dat

13. Vrijdag 30 maart was Goede Vrijdag. De naam van de schoolmeester uit Akkerwoude is Fonger de Vlas.

14. Hier is opnieuw Fonger de Vlas bedoeld.

we met Pinksteren weer thuis zijn. Het weer is slecht. Harde wind en regen. Ofschoon ik gisteren minstens 100 luizen uit m'n onderkleren en trui heb gezocht, kon ik vannacht niet slapen wegens de luizen. Vanmorgen ving ik er 63. Ik heb twee kaarten naar huis geschreven, beide 100 woorden. Wat verlang ik naar bericht uit Stiens. Vandaag zijn de mensen vrij, morgen werken.

Paasmaandag 2-4-45

Verschrikkelijk slecht weer, hetgeen gelukkig was, want nu mochten alle mensen vrij. Het luizenvraagstuk is nu wel onoplosbaar. M'n hemd zit zo vol dat ik ze niet kan tellen. Bovendien zitten borstrok, trui en andere kleren vol. Ze kruipen bij tientallen over het stroo. Nieuws is er niet, alleen de oorlog gaat geweldig. Frankfort en Offenbach gevallen. Deze paasmaandag duurt ontzettend lang en de honger doet het nog langer duren. Ik ben nog ontzettend slap.

3-4-45 Dinsdag

Vannacht heeft er iemand geprobeerd te vluchten. De wacht heeft hem gezien en direct driemaal geschoten. De hele nacht heeft de jongen in het prikkeldraad gehangen; vanmorgen was hij dood (naam: ter Veen, geb. woonplaats Franeker).¹⁵ Ik lig nog steeds op ziekenzaal.

4-4-45 Woensdag.

Een gevluchte jongen uit Wilhelmshaven uit ons oud Lager bericht dat Wilhelmshaven 2x is gebombardeerd na ons vertrek. De barak waar wij waren gelegerd is beschadigd, maar er waren geen doden. De voedingstoestand is er nog slechter als hier. Thans 250 gram brood per dag + één liter bijzonder waterige koolsoep. Geen boter en belegging meer. Hier wordt belegging ook al minder. Ons rantsoen is: 300 gram brood per dag + 's avonds één liter soep. Wel dun, maar gortsoep, was zelfs erwtensoep (zonder erwten). De werkdag is echter ook lang: van 's

15. De naam van de gevluchte is niet Ter Veen, maar Vellinga. De gang van zaken is anders geweest dan hier beschreven (zie hoofdstuk 6 van de inleiding).

morgens half zeven tot 's avonds zes. Bovendien nog drie kwartier lopen naar het werk (werk op vliegveld is gestaakt; reden onbekend). Ik krijg nu al zeven dagen niets als: 2 liter gestampte aardappelen zonder jus, zonder groente; geen brood). Je durft bijna niet aan huis denken. Als je hier ligt op het stroo als zwijnen naast elkaar, terwijl je overal om je heen luizen ziet kruipen. De Duitse dokter kwam gisteren kijken; hij schudde het hoofd en liep weg, bang onder luizen te komen. Ter Veen uit Franeker (de doodgeschoten vluchteling) is gisteren op de plaats waar het gebeurde (dus naast de prikkeldraadomrastering) begraven door twee andere gepakte vluchtelingen; zonder kist; zonder enige plechtigheid. In de grond getrapt als een dood konijn.

Donderdag 5 April 1945

Gisteravond leek het erg donker wat de toestand betreft. Door het leger was alle kuch gevorderd en er was nog maar voor twee dagen warm eten. Bovendien was de erwtensoep zo dun dat er veel mensen waren die totaal geen erwt konden vinden. Alleen wat naar erwten smakend water. Vanmorgen was de toestand onzeker. De puree was goed. Geen mens mag echter buiten de barak. Er schijnt alarmtoestand te heersen. Soldaten met volledige uitrusting trekken het Oosten in. Er gaan wilde geruchten over luchtlandingen bij Emden en Papenburg,¹⁶ hetgeen ik echter niet kan geloven. Vanacht weer iemand overleden aan disenterie (=erge diarrhee). Naam: Egberts, de Krim, vader van twee kinderen. Ik heb kennis gemaakt met Klaas Stoeveling uit de Krim. Het is een leuke kerel en we zullen wel vriendschap sluiten.

Vr. 6 April 1945

Vanmorgen plotseling inpakken en op transport. We kregen eerst gelukkig nog wat aardappelpuree als diarrhee-patienten en ook een stukje kuch van 150 gram. De zieken werden op een open vrachtauto naar Ardorf gebracht. De gezonden moesten lopen. In Ardorf werden allen in open veewagens geladen,

16. Bedoeld is Papenburg (aan de Eems, ten zuiden van Leer).

zonder stroo. Dus ook die patienten die zwaar ziek waren, zoals b.v. A. Heslinga uit Stiens, die longontsteking heeft. In Ardorf werd gelukkig nog brood gebracht, zodat ieder nog 375 gram kuch kreeg. In Wilhelmshaven waar we met de trein naar toe werden gebracht begon pas de ellende. De zwaar zieken werden door zes man in een deken gedragen, de andere zieken voetpatienten, disenteriepatienten enz. moesten lopen. De allerzwaarste zieken zijn later per open auto opgehaald, de anderen, waaronder veel die al een paar dagen gevestigd hadden, hebben \pm 18 km (achttien km) moeten lopen. Het valt te begrijpen wat een ellendetocht dit was. Er waren veel mensen zonder klompen, die liepen op sokken! En zonder rusten moest de tocht volbracht worden, want de patienten werden evengoed met de geweerkolven voortgedreven als de anderen (gezonden). Zelfs de zware diarrhee-patienten mochten niet uittreden, zodat velen met bevulde onderkleden aangekomen zijn. Ik slaap alleen op een krib, omdat ik op de ziekenzaal lig. Maar de andere mensen slapen met z'n beiden op één krib, zo weinig ruimte is er. Vannacht heb ik slecht geslapen vanwege de luizen. Midden in de nacht ben ik er afgegaan en heb m'n hemd uitgetrokken. Luizen zoeken. Maar het is hopeloos. Er is geen beginnen aan. M'n hemd zit letterlijk vol.

Onderweg, tijdens het transport, hebben we veel vluchtelingen gezien. Massa's mensen, meest vrouwen met wagentjes en kinderwagens, beladen met wat noodzakelijke dingen, trekken langs de wegen. Ook in de treinen zaten veel vluchtelingen. We zijn verplaatst omdat het front dichterbij komt, zo men zegt. Men spreekt zelfs van een landing in Emden. God, wat hoop ik dat deze ellende gauw mag ophouden.

Za. 7-4-45

Het is 5 uur. Ik lig op de krib te schrijven. Vandaag nog geen eten gehad. Geen brood en geen warm eten. Er is n.l. niets voor elkaar. Gisteren wisten ze al niet waar we heen moesten. Eerst hebben we een poos voor een lager gestaan, maar plotseling kwam er bericht dat we naar Fahrewar de Grott¹⁷ moesten.

17. Bedoeld is: Fedderwardergroden.

Dus zeventien km lopen. Vandaag al drie keer luchtalarm gehad. Het is prachtig helder weer. We zijn nu weer onder bewaking van Duitse soldaten, die strenger zijn als volkssturm tevoren. Het leven daar is een sprookje in verhouding met deze hel.

Zo. 8-4-45

Vandaag een uiterst vervelende dag gehad. De hele dag op m'n krib gelegen. Geleefd op 1 liter gestampte aardappelen, anders niet. Er wordt hier niet gewerkt. We zitten tussen barakken vol met Duitse militairen. Vier keer luchtalarm gehad. Er is weer iemand overleden, Attema, ? oud.

Ma. 9-4-45

Het is nu twaalf uur en ik heb nog niets gegeten. Ik word bepaald moedeloos. Als het eten zo slecht en ongeregeld blijft, houd je het niet vol. Vanmorgen zijn er acht patienten naar een ziekenlager gebracht. Op een open vrachtauto, tussen briketten en andere rommel. En het is vandaag koud weer. Stoevelaar blijkt een echte vriend te zijn. We hebben veel steun aan elkaar. Vanmorgen is er een Duitse arts geweest met nog een paar zusters en een andere kerel. Twee bleven er liever buiten. De ander kwam vluchtig even binnen, maar verdween toen hij overal luizen zag. Vannacht lag de halve zaal wakker vanwege de luizen.

Di. 10-4-45

Plotseling op een open vrachtauto tussen de briketten met andere zieken naar het oude lager gebracht in Wilhelmshaven. De toestand is hier veel beter wat de behandeling betreft. Er zijn hier een massa mensen afgekeurd en die hoeven helemaal niet te werken. Geslagen wordt er niet meer. We krijgen 300 gram brood + 3/4 liter soep per dag. Het is niet veel, maar het gaat, zullen we hopen. Werken hoef ik niet meer, heeft de dokter gezegd. Dus: gepromoveerd tot rentenier. M'n vriend Stoevelaar is ziek geworden op de vrachtauto en nu moest ik er vannacht vier keer af om hem de fles te geven enz. Het valt niet mee als je al zo slap bent. Vannacht zijn er twee overleden.

Wo. 11-4-45

Vandaag worden er nog mensen gekeurd. Het heet dat er een transport zieken naar huis (Holland) gaat. Ik heb geprobeerd er tussen te komen, maar dokter vond me te zwak voor transport. Jaap Hamstra gaat misschien wel mee. Het is echter bijna te mooi om waar te zijn. Ik heb een brief geschreven aan huis en Maartje, welke Jaap mee zal nemen. Verder geen bijzonders. Veel luchtalarm en geruchten over de oorlog. LIJST VAN DODEN NIET BIJGEHOUDEN, DAAR ER TE VEEL KOMEN EN IK DE NAMEN NIET ALLEMAAL KEN.

Do. 12-4-1945

Ik heb vanmiddag wat met Renze Dijkstra in de zon gelegen. Op mijn heup zit een gezwel dat steeds groter wordt en zeer pijnlijk. Vannacht vier keer eraf geweest voor mijn zieken vriend. Ik voel me buitengewoon slap. Het transport van de zieken is nog niet doorgegaan. De dokter zei vanmiddag dat er nog eten was voor 14 dagen in Wilhelmshaven. Dus dat lijkt slecht. Geen oorlogsberichten. Ben een beetje moedeloos.

Zo. 15-4-45

Thans te Sande. Op transport naar Holland. We zijn gisterenmorgen, terwijl ik de kameroudste hielp te kamerschoonmaken voor een extra schep soep, opgeroepen. Alle patienten lijdende aan disenterie werden afgekeurd. Nu zitten we al bijna 12 uur in de trein. 60 man in één wagon, dus we moeten met opgetrokken knieën zitten. Bovendien gaat de reis uiterst langzaam. Op bijna alle grotere stations moeten we meerdere uren wachten.

Ma. 16-4-45

Een belangrijke dag. In Emden werden we op rode kruisboten ingescheept om zo naar Delfzijl vervoerd te worden.¹⁸ Het weer is prachtig. Te Delfzijl verschijnen plotseling tien Engelse jagers, die hevig beginnen te schieten. Het afweergeschut op de voorpostenboten beantwoordt het vuur en wij zoeken dekking aan de boordkant voor zover dit mogelijk is. Na het uitladen

18. Het ging niet om meerdere boten, maar om één rijnaak.

wordt ons medegedeeld dat we niet naar huis kunnen. Groningen is bezet en omtrent Friesland is niets bekend. Nog tweemaal komen er jagers die de haven beschieten, maar geen van ons wordt getroffen. Dan rukken we uit. Eerst de zieken. Het is een grote gekkeboel. Twintig man moeten ook eerst om zogenaamd het lager waar we in komen schoon te maken. Dit is natuurlijk voor de vorm, want het is in een zo korte tijd onmogelijk om voor 400 man een lager in orde te brengen, als het niet reeds in orde was. Ik wilde natuurlijk graag bij de haven weg en zeg tegen Jaap Hamstra die op de reis in de boot steeds bij me was: "Kom mee". En ondanks geschreeuw van jongens dat er maar 20 meemogen, trekken Jaap en ik er achteraan met nog een vriend de Bruyn uit Groningen, die de treinreis steeds bij me was. Enige jongens vragen de mensen om brood en deze komen aansjouwen met boterhammen enz. De Hollandse politie die ons moet wegbrengen is niet erg waakzaam en Jaap Hamstra, ik en later de Bruyn die ons achterna liep, vluchten. Ik dank er n.l. voor om weer met zijn allen in een luizenkamp opgesloten te worden. We komen terecht bij een bouwondernemer de Boer. Die helpen ons aan eten. We vragen om onderdak en het wordt toegestaan. Ze helpen ons aan onderkleden enz. en we wassen ons hele lichaam en gooien alle oude spullen in een vuilnisbak. Een grote massa luizen ben ik zo kwijtgeraakt. We slapen die nacht in de bak van een vrachtauto, op houtwol. De volgende dag¹⁹ horen we dat we niet verder kunnen. De Engelsen zijn te ver opgerukt en overal staan wachtposten. Bovendien hebben de Bruyn en ik helemaal geen papieren zoals identiteitsbewijzen enz. Zaterdagmiddag hebben ze n.l. de meeste mensen hun papieren teruggegeven, maar ofschoon ik 3 uren heb staan wachten om te horen of mijn naam ook werd afgelezen, ik kreeg geen papieren. Die Duitser heeft natuurlijk mijn naam niet kunnen lezen. Nu zitten we dan in Delfzijl, vlak bij de haven. Er wordt steeds geschoten op de jagers die hier de haven met boordwapens komen aanvallen. Bovendien staat hier zwaar geschut dat naar de fronten granaten afschiet. Dan trillen de ramen. In het algemeen wordt de aanval op Delfzijl bin-

19. Dinsdag 17 april.

nenkort verwacht. Ik hoorde hier dat Leeuwarden (Stiens dus ook) al bevrijd was en er feesten werden gehouden. Ik hoop dat wij er hier ook zo goed mogen afkomen. Het lijkt er echter veel op dat ze van plan zijn de haven te verdedigen. Er zijn hier nog tamelijk veel Duitsers. 's Avonds vijf uur moet alles binnen zijn en ze hebben al twee personen die zich aan dit verbod niet stoorden doodgeschoten. De jongens die met ons uit Wilhelmshaven zijn gekomen zijn in een O.T. lager ondergebracht en later naar Roodeschool, hoorde ik. Daar zitten ze veel veiliger wat oorlog betreft als wij. Maar wij hebben veel dingen voor op hen, n.l. 1e we zijn ontluisd en slechts iemand die honderden luizen heeft gehad en een open gezwel op het lichaam vanwege het krabben, kan zich indenken wat dit betekent. 2e Het eten hier konden we niet verdragen. Jaap is het beste (deze is n.l. het kortst in Wilhelmshaven geweest), maar evengoed spuwde hij vannacht alles uit, terwijl de Bruyn en ik geweldige maagkrampen hadden en ons misselijk gevoelden. 3e Het voedsel. We zijn hier in paradijs terecht gekomen. Per dag 2 eieren, een bord aardappelpuree, chocolademelk en zelfs gisteren echte thee en rijstepap.